

ÜHE LIIVIMAAD KÄSITLEVA ALAMSAKSAKEELSE LAULU AJALOOST („ICK BIN EEN LIEFFLÄNDISCH BUER”)

Dots., filoloogiateaduste kandidaat Ed. Laugaste

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Tartus ilmuv ajakiri „Das Inland” toob 1844. aastakäigus vg. 437 alamsaksakeelse laulu „Ick bin een Lieffländisch Buer”, mida ta ütleb tsiteerivat P. L. Berckenmeyer'i teose „Vermehrter curieuser Antiquarius”¹ järgi. Edasi ütleb autor, et Liivimaa alamrahval esinevat veel palju paganlikke kombeid ja neilt pärinevat järgmised värsid. Seejärel tsiteeritakse seda normaalselt kaheksarealist mees-paarisriimis epigrammi vormis alamsaksakeelset laulu täiel kujul. Samas teoses kõneldakse mõne reaga kohaliku rahva pulma- ja matusekombeist ning mesindusest. Peatüki pealkirja järgi on kõnet liivimaalastest (von Liefeland), ei selgu aga täpselt, kas eestlastest või lätlastest, tõenäoliselt mõeldakse eestlasi. Et Berckenmeyeri teos pole kättesaadav, ei või täiesti kindel olla, kas „Inlandi” korrespondent W-r² oma referaadis on olnud küllalt täpne. Kirjutus ilmus üldpealkirja all „Ueber angebliche Sitten u[nd] Gebräuche in Liv- und Curland in früherer Zeit”.

Ilmsesti Berckenmeyeri järgi, kas „Inlandi” vahendusel või muudel andmetel, on hakatud meilgi seda huvitavat laulukest pidama mingisuguseks rahvalauluks, mõnikord koguni ka eesti rahvalauluks, kuigi alamsaksa keeles, õigemini mõne eesti rahvalaulu alamsaksakeelseks tõlkeks.

Laul on tõepoolest olnud haruldaselt populaarne peaaegu kolm sajandit ning selle kohta on tekkinud ulatuslik literatuur, kus valgestatakse laulu ajalugu ja funktsiooni õige mitmeti.

Mis võis olla aluseks oletusele, et Liivimaa alamrahvas avaldas oma mõtteid alamsaksakeelseis värssides? Kellele siis? Alamsaksa

¹ Täpsemalt: Vermehrter curieuser Antiquarius, Das ist: Allerhand auserlesene Geographische und Historische Merkwürdigkeiten, so in denen Europäischen Ländern zu finden: Aus Berühmter Männer Reisen zusammen getragen, und mit einem zweyfachen Register versehen, von P. L. Berckenmeyern. Dritte Auflage. Hamburg, Benjamin Schiller, 1711.

² Kes kirjutas ajakirjas „Das Inland” nimemärgi W-r all („Inlandi” üldregistri järgi J. H. Wr all), ei ole usaldatavalt selgitatud.

keele ulatuslikum oskus maal, talupoegade hulgas (olgu need lätlased, eestlased või liivlased) ei saanud üldse kõnessegi tulla ei varasemal ega hilisemalgi keskajal (15. ja 16. saj.), kui isegi linnades, kus alamrahvas elas sakslasele ligemal ja vabamais tingimustes kui maal, ei saanud eestlasega enamasti kontakti alamsaksa keeles, nagu see on selgeks tehtud näiteks Tallinna kohta.³

Tõsi, leidub märkusi, nagu oleksid ametimehed, näiteks möldrid, eesti soost opmanid ja mõned teisedki suhelnud sakslastega nende keeles, samuti linnadesse asunud, mida näitab seegi, et linna siirdunud on omandanud Liivimaa linnades, kuid ka väljaspool Liivimaad kinnisvarasid, samuti on väga ammu toimunud üksikute saksastumist.⁴ Need aga on tõepoolest üksikud nähtused ega tõesta võimlust harrastada (alam)saksakeelset kirjandust. Oletusele, et tegemist on eesti rahvalauluga või selle tõlkega, on võinud viia asjaolu, et selles kõneldakse Liivimaa talupoegade viletsusest eksploateerijate surve all täiesti tõepäraselt, nagu seda tehakse ka ehtsas rahvalaulus. Ja oletatigi siis, et vaevalt keegi muu kui talupoeg ise võis oma vaevarikast elu laulus kujutada. Pealegi ei puudu laulul võitleva sisu.

Laul on kahtlemata läbi mitme sajandi olnud populaarne kogu Vana-Liivimaal (ja selle järglastel, end. Eesti- ja Liivimaa kubermangus, sealsete sakslaste hulgas). Nii tsiteerib seda Petri 1802. aastal ülemsaksakeelset kujul.⁵ Oleariuse reisikirjelduse järgi toob Ed. Pabst möödunud sajandil laulu järgmises versioonis:

Ick bin een Liffländisch Bur,
Min Levend werdt my sur,
Ick stige up den Bercken-Bohm,
Darvan haw ick Sadel und Thom,
Ick binde de Schoe mit Baste,
Und fülle dem Juncker de Kaste,
Ick geve dem Pastor de Pflicht,
Und weth van Gott und sinem Worde nicht.⁶

Olearius märgib, et liivimaalased (s. t. Liivimaa sakslased) on talupoegade kohta nende vaevarikka elu tõttu kõnealused värsid

³ P. Johansen, Eestlane Tallinna linnaarhiivi allikate kajastuses. Ajalooline Ajakiri, 1934, lk. 181.

⁴ Vt. neist P. Johansen, sealsamas.

⁵ J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II (1802), lk. 72.

⁶ E. Pabst, Das alte auf unsere Undeutschen gedichtete Liedlein nach Form und Inhalt, so wie über livländisch-deutsche Volksdichtung, Volkssprache und Verwandtes überhaupt. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des älteren Livlands. Von Eduard Pabst. Leval 1848, lk. 13. Ülemsaksakeelne versioon on antud hiljem, vt. lk. 140.

Ära trükitud teosest: Adam Olearius, ... Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen... Hamburg, 1696, lk. 57. Pabsti arvates on Olearius laulu kuulnud suuliselt tema siinoleku ajal (Pabst, m. t., lk. 12).

teinud.⁷ Esimest korda esineb laul Oleariusel muidugi juba tema reisikirjelduse esimeses trükis 1647. a.⁸ ülemsaksa keeles. Samas teoses kõneldakse talupoegade raskest orjaseisundist ja kontekstist võib järeldada, et kõnet on eestlastest, nimetatakse aga järjekindlalt „Undeutschen”.

Käsitledes laulu kui tabavat talupoegade olukorra kohta, ütleb Pabst, et see on praeguseni tuttav, hakkab alles viimasel ajal (1848) kaduma.⁹

Ulatuslikumalt varieerituna, kõigepealt kolmandas isikus, esineb laul ka Salomon Henningi kroonikas, mis käsitleb ajavahe-
mikku 1554—1590. Teos on ilmunud Rostockis 1590. a. ning toob esimesena kõnealuse laulu teksti. Laulu lõpul esineb veel viis mujal kasutamata värssi:

Der Lifflendisch Pawr steigt auff ein Bawm,
Darauff hawt er jhm Sattel vnd Zaum,
Vnnd machet dauon Stiffel vnd Sporen,
Füllet seim Herrn den Kasten mit Korn.
Er giebt dem Pfarherr seine pflicht,
Vnd weiss von Gott dem HErrn nicht.
Ach Gott wie wollens verantworten die,
So jhres sawren schweiss genossen hie:
Wer besser sie hetten der keinen gehat,
Wenn sie es werden finden mit ewigem schad,
Und sein des Teuffels Hellenbrat.¹⁰

Laul leidub ka J. A. v. Brandi reisikirjelduse nii saksa- (1702) kui hollandikeelses (1703) väljaandes.¹¹ Hollandikeelne tõlge kuulukse järgmiselt:

Ik ben een Lijflandsch Boer,
Mijn leven word my zuur,
Ik klim op de Berkeboom,
Dar hak ik uit mijn Zadel en Toom,
Ik bint mijne Schoenen met Basten
En verzorg den Jonker zijn kasten,

⁷ Olearius toob laulu juurde märkuse: „Wegen ihres Slavischen harten und mühseligen Lebens, haben die Liefländer von ihnen folgende Reimen gemacht.” Harilikult kasutatakse eestlaste ja lätlaste kohta „Undeutschen”, kuna mõiste „Liefländer” tähistas Liivimaa sakslasi. Vt. näiteks ka Pabsti teose pealkirja käesoleva artikli all märkuses 6. Oleariuse järgi tsiteerib seda laulu ka „Grosses Universallexicon” märksõna all *Liefland*, kus see peab kinnitama mitesakslaste (Undeutschen) vaevarikast ja halba kristlikku elu Liivimaal.

⁸ Adam Olearius, Oft beehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reise... Schlesswig 1647, lk. 94—95.

⁹ E. Pabst, m. t., lk. 20—21.

¹⁰ Salomon Henning, Lifflendische Churlendische Chronica..., Leipzig 1594, lk. 40. Rostock 1590, lk. 86.

¹¹ J. A. v. Brand, Reysen durch die Mark Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland etc. (Wesel 1702); hollandikeelne väljaanne ilmus Utrechtis 1703. a. Laul leidub lk. 207.

Ik geev den Pastor de pligt
En weet van God en zijn heilig woord niet.

Brandi üleskirjutused on tehtud eelmise sajandi eelviimasel vee-
randil, täpsemalt 1673. aastal, teos ise aga on ilmunud posthuumselt.

Ka see on täiendavaks tõestuseks laulukese tuntuse kohta, sest
vaevalt oleks Brand hakanud vähetähtsat laulu tsiteerima, ükskõik
kas suulisest traditsioonist või kirjandusest. Võimalikud on mõle-
mad allikad. Et ka suuline allikas tuleb väga tõsiselt arvesse, seda
näitavad varieerumised ja sellest tingitud veadki tekstides, mis, tõsi
küll, lähevad osalt ka ebatäpse kopeerimise arvele.¹²

Sama laul on kohandatud ka Kurámaa talupoja kohta, keda ei
olevat õpetatud katoliiklaste poolt kristliku armastuse, vaid sunni-
tud vägivald ja türanniaga, nagu selgub Einhorni kroonikast:

Du armer Curischer Baur,
Dein Leben wird dir saur...¹³

Einhorni kroonikast on võtnud sama näite koos kontekstiga ka
Thomas Hi ä r n oma kroonikasse.¹⁴

Käsitledes eesti talupoegade elu toob J. Chr. Petri oma peateoses
selle laulu saksakeelses tõlkes kui ürgvana, mis eestlase olukorra
andvat edasi lühidalt ja tabavalt ning olevat tuttav kogu maal:

Ich bin ein Ehstnischer Bauer,
Mein Leben wird mir sauer:
Ich steig auf einen Birkenbaum,
Und haue mir den Sattel und Zaum.
Die Füße bind' ich mit Basten,
Und fülle meinem Herrn den Kasten.
Ich gebe dem Pastor meine Pflicht,
Und weiss von Gott und seinem Worte nicht.¹⁵

Laulu suure populaarsuse kohta ei jää mingisugust kahtlust.
Kuigi selle kasutamine paljudes kroonikates on mõnelgi korral laen
eelmistest kroonikatest, on selle tsiteerimine alati seotud talupoegade
viletsa olukorra kujutamise ja satiirilises esituses ja märkusega selle
juurde, et laul on väga tuntud (Petri). Kelchi järgi on osa laulust
muutunud vanasõnaks.¹⁶ Samuti märgitakse ulatuslikku suulist
levimist.¹⁷

¹² Vt. näit. F. G. v. Bunge, Archiv V (1847), lk. 140.

¹³ P. Einhorn, Historia Lettica... Dorpat 1649, lk. 55. Uustrükk vt. *Scriptores rerum Livonicarum II*, (1848), lk. 600.

¹⁴ Thomas Hi ä r n: *Ehst-Liv- und Lettländische Geschichte*. Nach der Originalhandschrift herausgegeben [J. F. v. Recke] I. Mitau, 1794, lk. 47.

¹⁵ J. Chr. Petri, *Ehstland und die Ehsten II* (1802), lk. 72.

¹⁶ Chr. Kelch, *Liefländische Historia* (1695), lk. 559: Sakslased ja roots-
lased pastoritena [mõeldud tõenäoliselt luteri pastoreid] ei tundnud rahva
keelt, ei saanud seda ka õppida, polnud ka raamatuid, koguni mitte katekismust
eesti keeles [Wanradt-Koelli katekismust Kelch ei tunne]. Pastorid lugesid üks-
teiselt laenatud käsikirjadest sakramenti nii hästi kui võisid. Sellest Liivimaa
vanasõna: Ich gebe dem Priester die Pflicht, und weiss von Gott und seinem
Worte nicht.

¹⁷ P a b s t, m. t., lk. 15—16.

Kuivõrd siiski võitlev värss, mis baseerub vahedal satiiril, leiab kasutamist läbi sajandite väga mitmesugusel viisil, selleks on tõestusi palju, üks neist on kahtlemata ka antud laul. Mida tabavam on satiiriliste värsside sisu ning mida vastavam on vorm antud sisule, seda elujõulisem on see looming.

Satiiri mõju arvestades kiusasid valitsevad klassid taga selle kasutajaid. Seda näitab ilmekalt eesti riimilise rahvalaulu „Eesti mees ja tema sugu” ajalugu. Samasugune on olukord 16. sajandi pilkelauludega, mille kasutajaid karistati kohtulikult. Katoliku kiriku vastaseid pilkelaule on esinenud rohkesti Riias 1524. a. paiku, s. o. kõige ägedama võitluse ajal katoliku kiriku vastu.¹⁸ Rangelt oli keelatud pilkelaulude levitamine ka ükskõik millisel teel, aga käsikirjalisi andmeid nende olemasolu kohta on säilinud linnade arhiivides jm. kaunis hulga.¹⁹

Käesolevas uuritava laulu suurest populaarsusest ja huvist selle sisu vastu kõneleb seegi asjaolu, et veel käesoleva sajandi algul käsitlevad mõned balti saksa autorid poliitilisi paskville, mis minevikus on suuremal või vähemal määral eksisteerinud ja millest mõned on suured väga visa elujõuga. Üheks nimekamaks analüüsijaks on ülemõpetaja Riekhoff.²⁰ Autor peab poliitilisi paskville huvitavaks ja tsiteerib näiteks üht sellist:

In der Wiek,
Da sind sie riek.
In Hargen,
Da wohnen die Kargen.
In Wierland,
Da ist gut Bierland.
In Jerwen,
Da möchte ich leben und sterwen!

Mõnikord lisatavat lõppu veel:

Doch mit denen aus Allen [taken]
Ist kein groter Staat zu maken.²¹

¹⁸ Vt. Th. v. Riekhoff+, *Livländische Pasquille und Spottverse und ihre Verfasser*. Baltische Monatsschrift 1907, Heft 10, lk. 124.

¹⁹ Poliitiliste laulude tsensuuri kohta vt. ka W. Steinitz, *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten I*, Berlin 1954, lk. XXIV–XXV.

²⁰ Theodor v. Riekhoff uuris 16. sajandi Tallinna satiirilist kirjan dust, esijoones satiiri „Pasquill auf die Wittwe Hersefeld” (vt. *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* XXXI (1905), lk. 44 jj.). Ulatuslikum uurimus on ilmunud posthuumselt 1907. aastal „Livländische Pasquille und Spottverse und ihre Verfasser” (vt. *Baltische Monatsschrift* 1907, Heft 10).

Autor ise oli Viljandi maagümnaasiumi saksa keele õpetaja, hiljem raamatukaupmees ja eratunnindaja, kasutas ühtlasi vaba aega uurimistegevuseks, avaldades lühiaurimuste kõrval ka mõningaid akadeemilisi tekstiväljaandeid. (Vt. Th. v. Rieckhoff+, *Revalsche Zeitung* 21. III (3. IV) 1906, nr. 66, lk. 3; ka: *Hasselblatt-Otto, Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat, Dorpat 1889.*)

²¹ Th. v. Riekhoff, m. t., lk. 134.

Juba see, et värsid on üldiselt alamsaksakeelsed, käesolev küll ülemsaksakeelne mõningate alamsaksa joontega, viitab nende varasele tekkimisajale, ajale, millal alamsaksa keel oli Liivimaal sakslaste hulgas valitsev. See annab põhjust seda laulukest viia mitte hiljem kui 16. sajandisse.²²

Järgmisena vaadeldakse talupoegade olukorda käsitlevat laulu „Ick bin een Lieffländisch Buer”.

Et Riekhoff võtab laulu ajaloo suhtes autoriteetsema hoiaku ja näib olevat avaldanud omajagu mõjugi, tuleb tema arvamustel peatuda veidi üksikasjalisemalt. Muidugi, Riekhoff ei lähene küsimusele publitsistina, vaid uurijana. Ta on küllalt vaeva näinud mitme sajandi Tallinna raeprotokollide dešifreerimisega ja sealsete faktide esiletoomisega. Aga oma otsustes ja järeldustes jääb ta ikkagi kitsarinnalise ja rahvavaenuliku balti saksa ajaloo historiograafi positsioonidele. Kriitika ja ettevaatus tema otsuste kohta on iseenesest mõistetavad.

Riekhoff ütleb, et seda laulu olevat vaadeldud kui Liivimaa saksa rahvalaulu. Ta viitab Ed. Pabstile, kes leidis, et see on Liivimaa saksa rahvalaulu mälestus alamsaksa keeles, mis on hiljem transponeeritud ka ülemsaksa keelde.²³

Riekhoff leiab omalt poolt, et

1) eestlased ja lätlased ei väljendanud oma tundmusi alamsaksa keeles,

2) pole tõenäoline, et mõni Liivimaa sakslane hakkas luuletama alamsaksa keeles talupoegade seisukohalt,

3) Vana-Liivimaal polnud talupojasuhted sugugi nii rasked ja kohutavad, nagu seda sagedasti väljendatakse rahvuslikust partei-seisukohast.

Esimese väite vastu ei ole põhjust vaielda. Kolmas väide on põhjendamatu, teine jätab aga lahtiseks küsimuse, kes on siis selle nii ülipopulaarse, läbi sajandite rahvalaulu kombel levinud ühiskondlik-poliitilise sisuga laulukese looja.

Püüdes vastu vaielda laulu dateerimisele reformatsiooniaja alguskümnendisse ütleb Riekhoff, et kroonikate järgi laskvat see aeg end just vastupidiselt iseloomustada. Liivimaa talupojal olnud siis mitte raskem, vaid just kergem olukord kui tema seisusekaaslastel meie kontinendil. Tema toiduseks olnud sealiha ja sai, odrast pruulitud hea õlu, tema pulmalaud olnud kaetud pidevalt kolm päeva. Russowgi kaebavat liigjoomise üle. Ka kõige vaesem talupoeg olevat kirikumessiks pruulinud õlut. Seega olevat põhjendamatu kõnelda talupoegade viletsusest. Laulu tekkimine võivat langetada Liivi sõja alguse segaduste aega, millal talupoegade olukord polnud ka veel sugugi nii troostitu.²⁴

²² Th. v. Riekhoff, m. t., lk. 134.

²³ E. Pabst, m. t., lk. 11–12. Pabst annab laulu kohta ka lühikese bibliograafia.

²⁴ Th. v. Riekhoff, m. t., lk. 135–136.

Kui Riekhoff talupoegade olukorda kujutades püüab toetuda muuhulgas ka Balthasar Russowi kroonikale, siis vaadelgem ligemalt, mida Russow tõepoolest kõneleb. Russow näitab, kuidas aadel ja kodanikkond priiskab, suurtes maakihelkondades on kirikud tühjad ja lagunened, koole ei asutata mõisnike poolt kulude kartusel (Võrrede). Pastorid ei osanud rahva keelt, talupojal polnud neist ka mingit kasu. Tuhande talupoja hulgas leidis vaevalt üks, kes issameiet tundis. Pühapäeva kasutati mitmesugusteks pidudeks, prassimisteks ja igasuguse himu ajamiseks (Võrrede). Aadlikel olid Liivimaal kõik eesõigused, talupoeg elas aga suurimas viletsuses ja õigusetus olukorras. Ja kõik, mis vaesel talupojal oli, polnud mitte tema, vaid tema isanda voli all. Vanusest hoolimata peksti kõiki, kes vähegi kurja olid teinud, mõned aadlikud vahetasid talupoegi koerte vastu (lk. 33—34). Muidugi kõneleb Russow ka talupoegade pidustustest ja prassimistest. Nõnda oli see kirmestel ja jaanipäeval (lk. 65—70).²⁵

Selle kirjelduse pidutsemist ja lõbutsemist käsitlev osa ei kõnele veel talupoja suurtest rikkustest. Joominguteks valmistatud õlu ei nõudnud eriti suurt jõukust. Üldine talupoja elu-olu kujutus, talupoja, mõisnike ja pastorige suhted on antud Russowil samasuguses valguses, kui seda teeb uuritav laul. Seega osutub täiesti õigustamatuks Riekhoffi toetumine Russowi kroonikale.

Riekhoffi väidete tagasitõrjumiseks tsiteerigem ka kaasaegse Sebastian Münsteri kosmograafiat, kus see 1559. a. avaldatud ladinakeelses väljaandes ütleb: „Non est miserabilior populus in orbe, quam illi fueri.”²⁶

Laul kuulub kahtlemata 16. sajandi esimesse poolde, täpsemalt reformatsiooniaja esimestesse kümnenditesse. Selle tõestamiseks vaadelgem lauluteksti ennast. Selles öeldakse, et 1) talupoja elu on vilets, 2) ta täidab junkrute varakaste, 3) annab pastoreile oma andameid, ei tea aga jumalasõnast midagi.

Varsti pärast reformatsiooni algust Saksamaal leidsid selle ideed soodsa pinnase ka Baltimail, esmajoones linnades. 1524. aastat loetakse siin juba reformatsiooniaja alguseks. Reformatsioonile olid vastuvõtlikud kõigepealt linnad, maa jäi veel kauaks ajaks katoliiklikuks. Katoliku usk ei olnud suutnud sügavale talurahva ellu tungida. Rahva vagadus ja usklikkus oli pinnaline. Papid ei osanud enamasti rahva keelt ega pääsnud seega rahvahulkade ligi-

²⁵ B. Russow, *Chronica Der Prouintz Lyfflandt ... Korth unde loffwerdich beschreuen, Dörch Balthasar Rüssouwen Reualiensem. Rostock Gedrucket dörch Augustin Ferber. Anno MDLXXVIII. Vt. ka selle kroonika uusväljaanne: Balthasar Russow's Chronica der Prouintz Lyfflandt, in erneueter Wiederabdrucke, mit Wörterbuch und namenregister versehen, Riga 1857, lk. 42—44.*

²⁶ Sebastian Münster, *Cosmographiae*, Basel 1559, lk. 787.

Saksakeelses väljaandes 1588. aastast kõneleb Münster sagedastest ärajooksmistest mõisnike juurest nälja ja viletsuse pärast ning lisab: „Es ist das ellendest und betrübtest Volck, desgleichen under der Sonnen nicht funden wird... vnnd tragen Schuh von Bast geflochten” (lk. Nxiij).

dale, mistõttu usupropaganda ei kandnud suuremat vilja ja kroonikud kõnelevad „ebausu” lokkamisest.²⁷ Kirikud jäid sageli tühjaks. Pape see aga suurt ei häirinud. Talupojad ei tundnud ristiusu algmõisteidki. Kõike kuulati kui sunniviisiliselt pealesurutud asja, hoiduti võimalikult eemale kiriklikest talitustest, nagu selgub mitmesugustest andmetest kirikuraamatuis, ning jätkati hoolega iidseid rahvakombeid. Selline suhtumine jätkus loomulikult ka veel reformeeritud kiriku valitsemise ajal. Linnades oli olukord teine: rahvatihedus ja kirikute rohkus soodustas usuasjadega tegelemist. Rae ja kodanikkonna kaastegevusel hakati juba 15. saj. lõpul rajama rahvakeelseid pastori ameteid linnakirikuis ja klostreis. 1476. aastal on juba Tallinna Niguliste kirikus eesti keelt valitseva preestri koht, hiljem Pühavaimu ja Tartu Jaani kirikus. See kõik oli aga vähene ja juhuslikku laadi.

Katoliiklik kirik oli oma suurte rikkuste kaudu ise suur ekspluateerija ja ekspluateerimise toetaja ning ideoloog. Vaimulikkond alates paavstist kuni väiksemate vaimulikkudeni elas lodevat elu ega valinud vahendeid rikastumiseks. Suureks tuluallikaks oli neil ka patukustutuskirjade (indulgentside) müük. See äratas vaenu katoliiklike vaimulike vastu. Rahulolematute hulgas olid feodaalide keskja alamkihid, koguni alam vaimulikkond. Peamiseks jõuks selle vastu olid siiski töötavad ja rõhutud rahvahulgad — talupojad ja linnakehvid. Rahulolematuse arenes ulatuslikuks ühiskondlik-poliitiliseks liikumiseks, mida tuntakse reformatsiooni nime all. Reformatsiooni kõrgetapiks on talupoegade sõda Saksamaal 1525. a.

Reformatsioon omandas Saksamaal ulatusliku ühiskondliku liikumise iseloomu. Liikumine ise oli suunatud katoliku kiriku kui feodaalse ideoloogia ja ekspluateerimise tööriista ning selle pahede vastu. Reformatsioonis, mis ühendas üsna mitmekesiseid sotsiaalseid ja poliitilisi kihte, kujunes välja kaks leeri: aadel ja rikkad linlased koos Lutheriga nende huvide väljendajana, kes nõudsid mõningaid kirikureforme, ja revolutsiooniline leer, kuhu kuulusid feodalismivastased jõud — talurahvas ja linnakehvid, kes ei võidelnud ainult katoliku kiriku, vaid ka feodaalide ja linnapatriitside ning linnakodanike ladviku võimu kukutamiseks. Revolutsioonilise suuna etteotsa asus Thomas Müntzer, Saksa talupoegade sõja juht, kes oli Lutheri vastane ning vastandliku klassi ideoloog. Teoses „Ausgedrückte Entblössung” avaldab ta üleskutse vürstide kukutamiseks ja kohtumõistmisõiguse üleandmiseks „alandatud ja lihtsate inimeste kätte”. Ta nõudis sellise korra loomist, kus puudub eraomandus ja ekspluateerimine.²⁸

Saksa talupoegade sõda 1525. a. lõppes talupoegadele õnnelt.

Liivimaale tuli rõhutud klasside esindajaid õige mitmeid, kes hakkasid siin teostama reformatsiooni. Üks sellistest oli rändav

²⁷ Balthasar Russow, *Chronica Der Prouintz Lyfflandt*... lk. 72.

²⁸ Fr. Engels, *Der deutsche Bauernkrieg*, Moskau 1940, lk. 52.

kasuksepp Melchior Hoffmann, kes töötas algul Volmaris ja 1524. a. Tartus. Tema tahtis kirikut ümber organiseerida rahvalikul alusel, kus jutlustajad oleksid valitud tööinimeste eneste poolt. Ka tema unistas klassivastuoludeta ühiskonnast, kus puuduksid nälg, häda ja viletsus. Ka tema nägi, et siin, nagu Saksamaalgi, tekib juba protestantlike pastorite hulgas rahvavaenulikkude elementi, nagu ka Luther Saksamaal oli asunud aktiivselt maha suruma revolutsioonilist liikumist.²⁹ Reformatsiooniliikumine tõi kaasa rõhutatud kihtide hulgas rahutusi maal ja linnas. Võitluses uue eest võeti kasutusele ka poeetiliselt satiirilise luuletuse näol.

Selliste tegelaste hulgas, kes asusid allasurutud rahva positsioonile, näib olevat tekkinud ka käsitletav lauluke „Liefpländisch Buer”.

Reformatsiooni üheks põhiohudeks oli: jumalateenistus rahvakeelseks! Hakkas tekkima vaimulikkude kirjandust ka mahajäänud Eesti alal (Wanradt-Koelli katekismus 1535. a.). Linnakodanike hulgas tõusis huvi koolide vastu: 1550. aastal asutati Tallinnas vaestele mittesaksa õpilastele eriline instituut (kool), kus haridust said nõnda siis mõned eestlasedki (Hans Susi). Reformatsiooniga koos levisid Liivimaale ka Kesk-Euroopa revolutsioonilised ideed, mille vastuvõtuks kohal oli olemas sobiv pind ning mis soodustasid kohepeal vähemalt rahutut meeleolu. Seesmisele käärimisele aitasid kaasa paljud võhikjutlustajad, kes oma varasema revolutsioonilise tegevuse tõttu olid sunnitud Kesk-Euroopast lahkuma, leidsid aga siin, eriti linnades, peatuspaiga ja tegutsesid edasi mõningate tulemustega. Volmari maapäeval 1525. aastal juba nõuti raekorralduste vastu tõusnute mahasurumist ja süüdlaste karistamist. Otsus tehti kodanike keeles (siis nähtavasti ka eesti keeles) kodanikele (ka alamrahvale) teatavaks vähemalt Tallinnas. Vastuhakkamiste mahasurumisest on osa võtnud ka mitmed luterlikud pastorid, kes kartsid rahvahulkade jõudu, mis võib suunduda ka kiriku vastu.

Juba reformatsiooni algul muutusid linnad rahutuste levitajateks maarahva hulka. Rahutusi tekkis 1524. aasta algul Harju- ja Virumaal Tallinna ja Narva ligikonnas. Sõnakuulmatusele ässitamises süüdistati luterlikke pastoreid. Ordumeister nõudis ohtliku õpetuse lõpetamist. Mis siis põhjustas talupoegade hulgas rahutusi? Talupojad kaebasid raskete koormiste üle ja nõudsid nende vähendamist. Selles on nähtud Lääne-Euroopa talupoegade sõjale toetuvaid mõjusid ka Baltimail. 1525. a. Volmari maapäeval öeldi, et linnade poolt tehtud agitatsioon pole ainult luterlike ideede levitamine, vaid mässule õhutamise. Tallinna linnakodanikud, kelle hulgas oli suur hulk eestlasi mitmesugustes ametites, olid kauplemise tulnud talupoegi toepoolest ässitanud rüütlite vastu. Kaebekirjast selle kohta selgub, millist laadi oli see linnakodanike agitatsioon: talupojad ei pidavat uue õpetuse järgi enam oma isan-

²⁹ С. Д. Сказкин — А. С. Самойло — А. Н. Чистозвонов, История средних веков II (1954), lk. 79—99. A. Vassar (toimet.), Eesti NSV ajalugu I (1955), lk. 264 jj. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.)

date sõna kuulama.³⁰ Siin arvatakse olevat tegemist „12 artikli programmi” mõjuga, mis oli koostatud Švaabi talupoegade põhimiste nõudmiste kokkuvõttena, tunnustas inimõiguste võrdsust ja nõudis pärisorjuse kaotamist, kujutades endast seega feodalismivastast dokumenti.³¹ Kristus oma kalli verega olevat lunastanud kõik, nii karjase kui ülemuse, seepärast tahavad ka talupojad vabad olla. See mõte väljendub ka ordumeistri poolt 1532. a. Tallinna raele saadetud kaebekirjas. Talupojad märkivat, et juba taanlaste ajast mõned Harju-Viru talupojad olnud vabad ja on säilitanud oma olukorra ka orduajal. Sellele toetuvat vabaduste nõudjad.³² „12 artikli programmi” mõju on võimalik, sest üks koopia sellest programmist leidis ka Tallinna linna-arhiivis³³ (kuni selle arhiivi paljaksrõovimiseni hitlerlike okupantide poolt 1944. a.), olles sattunud sinna just varsti pärast selle tekkimist. Programmi teksti leidumine Tallinnas tõestab kindlasti selle sisu otsesest tundmist kohapeal. Võimalik, et see polnud ainus selline tekst.

Mõisnike ja katoliiklike pappide vastane ideoloogia väljendub ka vaatlusaluses laulus, kajastades ühtlasi just neid olukordi, mis valitsesid 16. sajandi 20-ndail aastail (reformatsiooni alguses). Talupoegade viletsus, milles Riekhoff kahtleb, on siin konstateerimist leidnud ja Riekhoff eitab seda ainult balti saksa ajaloo historioograafi positsioonidelt. Muidugi pole õige Liivimaa talupoegade olukorda heaks pidada, vaid tuleb ühineda Münsteriga selles, et Liivimaa oli talupoeg kõige armetum olend. Ja Münster pole ainus, kes seda väidab.

Riekhoffi teine tees on põhiliselt vastuvõetav: Liivimaa mõisnik või mõni muu seisusekaaslane, kes enamasti olid huvitatud talupoja kurnamisest, kindlasti ei hakanud talupoja huvides luuletama.

Selle laulukese autoriks on peetud hesseni poeti Johann Hasentödterit,³⁴ kes 1547. aastal viibis Riias ja saatis Münsterile Liivimaa kohta andmeid. Münster hindab oma andmete saatjat kui suurte

³⁰ V. Niitemaa, Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Helsinki 1949, lk. 232–252. Ka: P. Johansen, Eestlane Tallinna linnaarhiivi allikate kajastuses. Ajalooline Ajakiri 1934, lk. 180–188.

³¹ М. М. Смирин, Народная реформация Томаса Мюнцера и великая Крестьянская война. Издание второе исправленное и дополненное. АН Союза ССР. Институт Истории. М. 1955, lk. 327 jj.

Vrd. ka Б. Пуришев, Очерки немецкой литературы XV—XVII вв., Москва 1955, lk. 167–178.

³² V. Niitemaa, m. t., lk. 251.

³³ O. Sild, Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaaale. Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924. Usupuhastuse juubeli Kirjanduslise Komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400-a. mälestuspäevaks, Tartus 1924, lk. 72—73.

Terve tekst (saksa oma) on publitseeritud H. Böhmer'i teoses „Urkunden zur Geschichte des Bauernkrieges und der Wiedertäufer. Kleine Texte für Theologische und Philologische Vorlesungen und Übungen” 50/51. Bonn 1910. Tallinna linnaarhiivis leiduv tekst on avaldatud K. Höhlbaumi teoses „Forschungen zur deutschen Geschichte” XVII (1877).

³⁴ H. Bruiningk, Zur Einführung Mitt. XXII (1929). Livländische Güterkunden II. Ka: V. Niitemaa, m. t., lk. 253.

kogemustega kohapealsete olude tundjat.³⁵ Johann Hasentödter, nagu näitavad andmed, oli veendunud protestant ja linnakodanike mentaliteedi väljendaja. Ta on paljudes oma lauludes linna, eriti Riia linna idealiseerivalt kujutanud, avaldades sel teel arvatavasti ka riialaste vaateid.³⁶ Autori poliitiline satiir on õnnestunud, see vastab talupoegade elu üldisele olukorrale. Õnnestumist näitab kõigepealt laulu kolmesaja-aastane püsimine nii kirjalikus kui ka suulises traditsioonis mitmeis variantides. See maksab nii liivlaste, lätlaste kui ka eestlaste olukorra kohta, kuigi on küsitav, kas Hasentödter kunagi eestlaste alal on liikunud. Laulu on kasutanud ka vabameelsemad luterlikud pastorid propagandavahendina talupoegade juures, nagu on andmeid kroonikaist.³⁷ Et laul võis tekkida linlaste, mitte talupoegade hulgas ja et seda tuleks pidada linlaste satiiriliseks kriitikaks feodaalide suhtes, seda näib toetavat ka üks värss, mis esineb mitmes tekstis. Nõnda esineb Oleariuse tekstis 1647. a.: „Ich gebe dem *Pastor* die Pflicht.“ Samuti esineb *Pastor* Brandi ja Petri poolt avaldatud versioonides. Pastoriks nimetatakse enamasti (Baltimaail nähtavasti reeglipäraselt) luteri usu vaimulikke, kuigi juba 14. sajandil, s. o. katoliiklikul ajal kirikuladina *pastor* tähendas hingekarjast, koguduse vaimulikku. Pärast reformatiooni tähendas *pastor* peaaegu ainult luterlikku vaimulikku.³⁸

Linlased feodaalidevastase võitlusmeeleolu tekitajatena on käesolevas artiklis juba käsitlemist leidnud kõnelemata sellest, et juba 15. sajandil oli levinud satiirilise publitsistika traditsioon linlaste hulgas; 16. sajandil, nagu nägime, esines sel alal juba keelde ja repressioone (vt. Steinitz, ka Riekhoff).

Katoliku pappide kohta loodud laulu kasutati pärast reformatiooni üldist võitu kindlasti ka luterlike pastorite kohta, kellega rahvahulkadel ei olnudki paremad vahekorrad kui varem katoliku pappidega, samuti nähtavasti ka liberaalsematel saksa soost tegelestel.³⁹

Kuigi laul hästi kujutab talupoegade elutingimusi 16. sajandil ja oma mõttelaadilt vastab eesti feodalismiaegsele rahvaluulele, ei ole andmeid, et siin võiks konstateerida eesti rahvalaulude mõjusid. Tuleks pigem ütelda, et see on tekkinud täiesti iseseisvalt, on üks näide reformaatorite võitlusluulest, aga tüüpilist olukorda tabades suutis see väljendada ka talupoegade elutingimusi tõepäraselt ja

³⁵ Sebastian Münster, *Cosmographie*. Basel MDLXXXVIII, lk. Ncxix: Diss alles oder zum grössern theil, hab ich von dem erfahrenen Johann Hasentödter, so manich jar in Lyfflandt an den Herren Höfen vñ Gantzleyen gewesen, vñ viel erfahre hat.

³⁶ V. Niitemaa, m. t., lk. 254; L. Arbusow, *Livlands Geistlichkeit*, vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag, Mitau 1913, lk. 77.

³⁷ S. Henning, m. t., lk. 85–86.

³⁸ J. ja W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch* VII, Leipzig 1889.

³⁹ Vrd. näit. Balthasar Russowi kroonika (1578), uusväljaanne *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, Riga 1857, lk. 43 jj.

kindlustas sellega endale elujõu rohkem kui kolmeks sajandiks, seniks, kuni talupoeg oli vabanenud feodaalkorra köidikuist.

Aga kas laulul pole eeskujusid mujaltki?

Hasentõdterist kaugemale Baltimaade literaatide ja ka Niitemaa arvamus ei küüni. Kui laulukene oleks Hasentõdteri originaal, tuleks autorit nimetada küllalt heaks kohalikkude olude tundjaks ja nende olude kunstiliseks sõnastajaks. Jääb siiski kahtlusi, kas oleme välja jõudnud algallikate juurde. Ja kust otsida edasi? Varem ilmunud tuntumad saksa vanade rahvalaulude kogud midagi sellist ei sisalda.⁴⁰ Nagu vastuseks ootustele ilmus 1954. a. Saksa Demokraatliku Vabariigi Teaduste Akadeemia poolt akadeemik W. Steinitz'i haruldaselt huvitav valikkogu „Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten“ I, kus leidub laulutüüp, milles kohtame meile tuttavaid värsirühmi, nagu näit. laulutüübis „Ich bin ein armer Bauer“ (nr. 17) seitsmes erinevas versioonis. Neist A („Die schwäbische Bauernklage“) sisaldab 31 neljavärsilist stroofi. Vaadelgem mõnd, milles leidub kokkulangevaid värsse:

1. Ach ich bin wol ein armer Baur,
Mein Leben wird mir mächtig saur,
Ich mein, ich könn oft nimmermehr:
Ach dass ich nie geboren wär!
2. Mein, horcht mir nur ein wenig zu:
Mit Wyden⁴¹ bind ich meine Schuh,
Kein Frucht hab ich schier in der Scheur
Und muss doch geben meine Steur.

Laulus tuuakse ette talupoja suur viletsus: kellele ta kõik peab oma makse maksma, kusjuures ta enda elutingimused on väga viletsad.

23. Bleibt mir nun etwas übrig dran,
So kauf ich drumb, so viel ich kann,
Salz, Kerzen, Karrensalb und Schmärr;
Dann ist der Säckel wieder leer.

Steinitz peab laulu pärinevaks 17. sajandist, mis, nagu ta ütleb, 17. ja 19. sajandi vahel on muutunud äärmiselt populaarseks.

⁴⁰ Nii ei leidu sel ega ligidasel teemal laule materjalirohkeis saksa rahvalaulude kogudes, nagu L. A. v. Arnim ja C. Brentano, Des Knaben Wunderhorn I—III (1807—1808); L. Uhland, Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder, Stuttgart u. Tiibingen 1844—1845; F. Böhme, Altdeutsches Liederbuch. Volkslieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem 12. bis zum 17. Jahrhundert, Leipzig, 1877; R. v. Liliencron, Deutsches Leben im Volkslied um 1530, Berlin—Stuttgart 1884. Selle ajastu arusaamadele vastavalt hoidutakse kõigepealt poliitilistel põhjustel selliste laulude avaldamisest. Böhme ütleb oma teose eessõnas, et poliitiline laul on väärtusetu (lk. XXXVII). On tähelepanndav, et Baltimaadel tsirkuleerivat talupoegade olukorda käsitlevat laulu tsiteeriti korduvalt reisikirjades ja kroonikais, Saksamaal leiduvaid ühiskonnakriitilisi laule, mida oli olemas, tsiteeritakse aga väga kõrvalistes kohtades (vt. Steinitz, m. t., lk. 20).

⁴¹ Versioon D: Mit Basten bind ich meine Schuh.

Steinitz ütleb: „Ich bin ein armer Bauer” on vanim talupojakaebus, mis 17.—19. sajandini on elanud ja rudimentidena veel käesolevalgi sajandil üles kirjutatud. Redaktsioon A kui vanim pärineb 17. sajandist ja kannab nime „Schwäbische Bauernklage”. Svaabimaal on tekst kõige täielikumalt säilinud. Redaktsioon B on 19. sajandi teisel poolel seotud talupoegade tavadega, kindlasti põhjusel, et talupojad olid veel 18. ja 19. sajandil alla surutud arvutu hulga väikeste ja suurte feodaalide poolt. Leidub ka teisi väiketetalunike häda kujutavaid laule, neist mõned moodustavad mainitud laulu järelkaja (Steinitzi järgi nr. 49). Sama lauluga on ligidalt seotud ka „Das Bauernwerk ist nichts mehr wert” (vt. Steinitz nr. 17^a):

„Zwey schöne neue weltliche Lieder / Das Erste: / Die Schwäbische / Bawren-Klag, / Wie sich der Baur beklagt wegen der / grossen Contribution vnd Beschwärnussen. / Im Thon: Man sings oder sags, so ist es doch wahr, etc. / Oder: Wie man den Bäyerischen Bauern singt . . .” (lk. 53).

Kuna aga Liivimaad käsitleva laulu tekstid pärinevad 16. sajandist, siis võib, erinevalt Steinitzist, arvata, et ka švaabide laul pärineb 16. sajandist, olles ise eeskujuks olnud Liivimaa talupojalaulu tekkimisel. Liivimaa talupojalaulu on teinud populaarseks mitmesugused kroonikad.

Kas Liivimaad käsitlev epigramm on kasutamist leidnud koos meloodiaga või seda deklameeriti, selle kohta on andmete puudusel raske midagi ütelda. Küll aga on saksa vastaval laulukesel olnud mitugi meloodiat (vt. nooti).

55

17.^C Ich bin ein armer Bauer.

1. Ei, Pau-er, lie-wer Pau-er, dos La-we fällt mer sau-er, dos

La - we fällt mer a su schwer, ich wollt', dos ich kae Pau-er wär'.

56

17.^E Ich bin ein armer Bauer.

Klagend

1. O, ich ar - mer Loth-rin-ger Bur, wie isch mir das Lä-we sur!

148

Ich wäs nit enn unn wäs nit uss, am sam-me-fel - le isch min Huss.

Nende paari kokkulangeva stroofi põhjal võib siiski järeldada, et švaabi talupoegade rahvalaulu ja Liivimaa talupoja kohta reformatsiooniajal loodud laulu vahel valitseb kindel seos: Liivimaa talupoja laul baseerub švaabi rahvalaulul, igatahes mitte vastupidi. Selle autor pidi švaabi talupoegade laulu tundma. Ja ongi võimalik, et selle looja, saksa talupoegade revolutsioonilisest liikumisest osavõtja, vähemalt sellele kaasatundja, siirdunud oma kodumaalt Liivimaale, kohandas talle tuntud laulu siinsetele oludele ja rakendas selle niisugusel viisil revolutsioonilise võitluse teenistusse. Ei ole siis võimatu, et ümberloojaks oli Riiga siirdunud Johann Hasentödter, seesama mees, kes tehes kaastööd Sebastian Münsterile, saatis talupoegade olukorra kirjeldamiseks ka vaadeldava laulu. Igatahes võib teksti põhjal oletada, et satiiri loojas on meil tegemist inimesega, kes suhtub sümpaatiaga talurahvasse ja püüab tema vastu vähemalt kaastunnet äratada.

К ИСТОРИИ ОДНОЙ ПЕСНИ О ЛИВОНИИ НА НИЖНЕ- НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ („ICK BIN EEN LIEFFLÄNDISCH BUER“)

Доц., канд. филол. наук Э. Лаугасте

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

В своей хронике „Liffeländische Churländische Chronika“ Саломон Геннинг приводит под 1590 годом рифмованную сатирическую песню на ниже-немецком языке, в которой изображается положение крестьянина в Ливонии и высказываются следующие мысли:

1) условия жизни крестьянина очень тяжелы; 2) он должен всю свою жизнь работать для обогащения помещиков; 3) он должен платить подати церкви, хотя ничего не знает о слове божием.

Эта песня пользовалась популярностью начиная со второй половины XVI века вплоть до текущего столетия как в литературе, так, повидимому, и в устной традиции. Помимо хроники Геннинга, её текст приводится также в хрониках Эйнгорна (1649), Кельха (1695), Гиэрна (1794), в описании путешествия Олеария (1647), в этнографическо-историческом труде Петри „Ehstland und die Ehsten“ II (1802) и в ряде других источников.

В литературе было много споров о происхождении этой песни. Её считали народной песней и даже переводом эстонской народной песни на ниже-немецкий язык, так как в сжатой и меткой форме она правдиво характеризует положение ливонского крестьянина в период феодализма. В действительности мы имеем здесь дело с переработкой швабской народной песни; эта переработка принадлежит перу одного из представителей революционного лагеря реформации, который после несчастного исхода крестьянской войны в Германии бежал, спасаясь от репрессий, в Ливонию. С большой долей вероятности этим лицом считают гессенского поэта Иоганна Газентёдера, который в 1547 г. жил в Риге и собирал сведения о Ливонии для Себастьяна Мюнстера. Мюнстер ценил Газентёдера как хорошего знатока местных условий.

Принимая во внимание содержание песни и все другие данные о положении крестьян в Ливонии, необходимо отвергнуть и точку

зрения прибалтийско-немецкого исследователя Т. Ф. Рикгофа, который утверждал, что песня эта может восходить лишь ко времени русско-ливонской войны, так как до этого положение крестьян в Ливонии было якобы даже завидным. Между тем хроника Руссова, на которую ссылается Рикгоф, свидетельствует о противоположном, а Мюнстер в своей опубликованной в 1559 г., но написанной ранее космографии прямо говорит: „Non est miserabilior populus in orbe, quam illi fueri.”

Таким образом, имеются достаточные основания полагать, что создателем рассматриваемой песни является участник революционного движения немецких крестьян или, по крайней мере, сочувствующий этому движению. Найдя убежище в Ливонии, он приспособил известную ему немецкую песню к местным условиям, тем самым сделав её оружием революционной борьбы. Этим лицом несомненно мог быть Иоганн Газентёдтер. Во всяком случае из текста песни видно, что в создателе этого сатирического произведения мы имеем дело с человеком, который с симпатией относился к крестьянству и стремился вызвать сочувствие к его тяжелой доле.